

KLANICZAY-EMLÉKKÖNYV

Tanulmányok

Klaniczay Tibor emlékezetére

30109

3532

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000359433

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE

BALASSI KIADÓ

Budapest, 1994

Szerkesztette

JANKOVICS JÓZSEF

A mutatót összeállította

HÉJJAS ESZTER

JUHÁSZ GYULA
TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA

Könyvtár
Közp. napló 174.155/199 4
Jed. napló 30109/199 4

Megjelent az OKTK

„Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása”
kutatási főirány és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával

© BALASSI KIADÓ, 1994

Monok István

BEVEZETÉS A XVI–XVIII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI OLVASMÁNYTÖRTÉNETI FORRÁSOK TIPOLÓGIÁJÁHOZ

Amikor 1979-ben elkezdődtek azok a munkálatok, amelyek eredményeképpen ma több mint 1500 magyarországi könyvlistát ismerünk az 1526–1750 közti időszakból, Keserű Bálint a program céljainak meghatározásakor arra a kezdeményezésre utalt vissza, amelyet Jakó Zsigmond a kolozsvári polgárság anyagi kultúrájáról írott cikkében¹ képviselt. Kifejezetten azoknak a forrásoknak az összegyűjtését tűztük ki tehát célul, amelyek a szűken vett olvasmánytörténetet dokumentálják; azt, hogy az adott időszakban ki, mit, mikor olvasott – Keserű Bálint szavaival: „Bizonyosra vesszük, hogy [...] az eddiginél pontosabb képet kaphatunk arról: mit olvastak a kb. 1530–1730 közti két évszázadban a magyar társadalom különböző osztályaihoz, rétegeihez, korcsoportjaihoz tartozók; mit a három részre szakadt ország különböző területein; mit a városi polgár és mit az udvarházak köznemese; mit a férfiak és mit a nők; mit a katolikus és mit a protestáns felekezetek által irányított gyülekezetekben, iskolákban.”² Ez az 1979-ben megfogalmazott, 1983-ban nyomtatásban is megjelent kérdésfeltevés a korszak európai szakirodalmában is hasonló megfogalmazásban olvasható (főként a források gazdagsága miatt persze ezek szélesebb kört érintettek): Paul Raabe (1982): „Die historische Leserforschung [...] fragt: Wer las? Was wurde gelesen? Wie wurde gelesen? Wann las mann? Man möchte die Lesertypen, Lesegeohnheiten und Lesestoffe in früheren Zeiten erkunden.”;³ K. W. Humphreys (1986): „Our questions are: what books were available and where, who read them, what evidence is there that they were used and what effect did this use have on society (if any).”⁴

Kutatómunkánk középpontjába tehát (az idézettek miatt) a magánkönyvtárak jegyzéke került. Már kezdettől világos volt azonban számunkra, hogy a legtágabban megfogalmazott cél – európai szellemi áramlatok hazai recepciójának az olvasmánytörténet forrásaival lehetőleg egzakt körülírása – eléréséhez nem elég pusztán ezt a forrástípust kutatni. Figyelembe vettünk tehát minden olyan dokumentumot, amely az említett korszakban a könyvre vonatkozott.

Az eredeti célkitűzés természetesen korlátozó is volt. Nem akartunk foglalkozni „minden könyves ügy történetével”, ennek forrásaival: így a hazai

könyvtermeléssel és az ezzel szorosan összefüggő tudományterületekkel: nyomdásztörténet, a nyomdászat technikája, papírtörténet, könyvillusztráció, könyvkötészet, könyvkereskedelem; a hazai intézményi könyvtárak történetével (nyilvános könyvtár, városi könyvtár, világi egyházak és rendházak könyvtárai, egyetemi és iskolai könyvtárak); azokkal a forrásokkal, amelyek egyes könyvek egyes olvasóra tett hatását dokumentálják. Röviden: célunk az olvasás hazai társadalomtörténete forrásainak feltárása volt olyan szempontból, hogy a korabeli olvasók a társadalom mely rétegeiből kerültek ki, mit olvastak, és időben ez az olvasmányanyag hogyan változott. Mindezt az említett recepciótörténet érdekében, tehát nem foglalkoztunk az olvasási szokásokkal és innen kiindulva most még az olvasók típusaival sem.

A feltárt forrásanyag azonban eloszlatta azon reményeinket, hogy munkánk a kutatási szakaszban is az említett szűk területre koncentrálódhat. Egy könyvkereskedő vagy egy könyvkötő hagyatéki összeírása, amely összeírás kiterjed a raktárkészletre is, kiváló forrása a könyvkereskedelem, illetve a könyvkötészet történetének, amellet hogy az adott területen ténylegesen rendelkezésre állt, elolvasható könyvekről is hírt ad. A kanonika vizitációk jegyzőkönyveiben gyakorta a lelkész magánkönyvtárát is összeírták, a plébánia, parókia könyvtára pedig lelképásztorok sorát szolgálta. Az iskolai matrikulákkal egy könyvben vezetett iskolai könyvtárak katalógusai mellett ott vannak az egyes adományok jegyzékei, néha a kölcsönzésekre vonatkozóan is találunk megjegyzést. E könyvanyag a korabeli értelmiség képzésében csaknem a magánkönyvtárakkal azonos súllyal vett részt, hiszen a legérzékenyebb korban találkozhatott vele a tanuló. A kolostorok könyvtárainak összeírásakor az adományokat ugyancsak felsorolják; maguk a könyvek a kolostor lakóinak, illetve a rend tagjainak rendelkezésére álltak. A nyilvános könyvtár katalógusa (Kassa) pedig szintén nem vonható ki a vizsgálatból.

A kutatás további tervezhetősége érdekében, eredményeink részleges összefoglalásul határoztuk el a feltárt források tipológiájának elkészítését, szembe-sítve azt más rendszerező munkák eredményeivel. Fontosnak találtuk ezt azért is, hogy lássuk, mely forráscsoportra nem fordítottunk eddig kellő figyelmet, illetve melyek azok, amelyek nálunk teljesen hiányoznak.

Forrástipológiánk összeállítása előtt három fontos megszorításról: Jóllehet az első olvasmánytörténeti „Quellenkunde” összeállításával már a XVIII. században próbálkozott Christian Felix Weisse (1726–1804),⁵ és Ferdinand Eichler 1903-ban megfogalmazta azt az igényt, ami a német könyvtártörténet forrásgyűjteménye iránt már akkor felmerült,⁶ mindmáig nem készült könyvtár- és olvasmánytörténeti forrástipológia.

1984-ben Reichard Wittmann arról beszélt a wolffenbütteli „Arbeitskreis für Geschichte des Buchwesens” hatodik ülészakán, hogy a forrástipológia összeállítójának részben könnyű dolga van, hiszen a források a kezében vannak, és nem kell átrágnia magát hatalmas szekunder irodalmon, de nehéz dolga van, „weil man sich ohne methodische Absicherung auf unbekannten und schwankenden Boden vorwagen muss”.⁷ 1987-ben megjelent a németországi könyv- és könyvtártörténeti kutatások addigi eredményeit számba vevő, a további irányokat kijelölő

kézikönyv. Georg Jäger *Historische Lese(r)forschung* című tanulmányának összegzésében kitér a forrástipológia és kutatómódszertan hiányára: „Meine Ausführungen laufen auf Desiderata hinaus: die historische Lese(r)forschung benötigt zum einen eine Methodologie und zum anderen eine Quellenkunde und Quellenkritik, um sich als wissenschaftliche Disziplin zu konsolidieren.”⁸ Ez utóbbi tanulmány fogalmazta meg számunkra legkonkrétabban azt a különbséget is, ami a mai olvasásszociológia és a történeti olvasmányműveltség kutatása között van: „Für die Aktuelle Leserforschung ist der Leser »die abstrakte Summe aller seiner möglichen Erscheinungsformen«, d. h. Bezugspunkt und Integrationsfigur der gewonnenen Daten. Historische Leser sind Konstrukte auf der Basis quellenkritisch und methodisch gewonnenen Daten aus dem überlieferten Material.”⁹

Ezért is tehetjük első megszorításunkat a hazai kora újkori olvasmánytörténeti forrástipológiánkkal kapcsolatban: mostani feladatunkhoz azok a rendszerező munkák, amelyek a könyvtártörténet forrásait (kezdetektől napjainkig) elsősorban a történettudomány tipológiai és kutatómódszertani eredményei alapján egyetlen elvont rendszerbe akarják foglalni, nem vagy csak kevésbé használhatók. Ilyen például Hermann Jean de Vleeschauwer rendszere az *Encyclopaedia of Library History*-ban¹⁰ vagy Richard Krzys tanulmánya (*Library Historiography*),¹¹ de ide sorolható Haynes McMullen,¹² Johann Gustav Droysen¹³ és Hans Joachim Koppitz¹⁴ forrásrendszertana is. Az ilyen típusú munkákról ad átfogó képet Andreas Anderhub *Grundzüge einer Quellenkunde zur Bibliotheksgeschichte* című tanulmányában¹⁵ azzal, hogy az egyes korszakok olvasmányműveltségének kutatása külön-külön módszereket is megkíván.

A másik megszorítást a középkori források oldaláról kell tennünk. A medievisztika fejlettségét bizonyítja, hogy 1972 óta, amikor elhatározták egy „Typologie des sources du Moyen Age occidental” elkészítését, közel száz, egy-egy forrástípust elemző kismonográfia jelent meg. Léopold Genicot a vállalkozást bevezető füzetében¹⁶ a források rendszerét a történettudomány kíváncsi szerinti állította össze, így a könyv-, könyvkultúra- és az olvasmánytörténet nem képez külön fejezetet. A könyv (livre), az írás (l’écriture) mint általános probléma mellett a „Sources d’histoire de la pensée” közt ott találjuk a könyvtárkatalógust (catalogues des bibliothèques), de a többi, alább tárgyalandó forrás természetesen egy-egy szakterülethez került (pl. a hagyatéki összeírás a „sources administratives” csoportba). Egy-egy forrás értékelésénél figyelembe kell vennünk persze az itteni eredményeket, de rendszerként mostani célunk eléréséhez nem.

A harmadik, immár a XVI–XVIII. századra vonatkozó rendszerezés – noha erős megszorításokkal használandó – már nem zárható ki egyértelműen a vizsgálatból, akkor sem, ha Magyarországon csak elvétve fordul elő az e csoporthoz tartozó forrástípus.¹⁷ Ez a forráscsoport a kereskedelmi könyvkatalógusok csoportja, amelyet Günther Richter elemzési szempontjait¹⁸ figyelembe véve Reichard Wittmann csoportosítása szerint tekintenénk át.¹⁹ Archer Taylor²⁰ és Albert Ehrmann²¹ saját, a nyomtatott katalógusokat összefoglaló bibliográfiájukban kronologikus, területi elvet követtek, illetve forrásrendszerezésük lényegesen

nagyobb csoportokat érint, mint Wittmanné, amely szerint a kereskedelmi katalógusok típusai a következők:

1. Egyes nyomdák termékkatalógusai (Kataloge von Buchdruckern und Druckerverlegern).²²

Ehhez a csoporthoz egyetlen 1750 előtti könyvlistánk tartozik, a nagyszombati jezsuita nyomda termékeit bemutató nyomtatott katalógus: *Catalogus librorum qui in Academia S. J. Typographica venales habentur*. Tyrnaviæ, 1710, Typis Academicis S. J.²³ Meg kell még említeni Kénosi Tőzsér János *De Typographiis et Typographis Unitariorum in Transylvania* című kéziratát, amely semmiképpen sem kereskedelmi jegyzék, de a kolozsvári és gyulafehérvári nyomdák unitárius termékeit felsorolja, s az információ e kiadványokról, ha szűk körben is, de terjedt.²⁴ Nemzetközileg is fontos az a Sopronban előkerült jegyzék, amely a tübingen/urachi Ungnád–Truber-féle nyomda termékeit sorolja fel, s amely Magyarországra minden bizonnyal könyvkereskedelemben is érdekelt soproni kereskedők révén kerülhetett.²⁵

2. Könyvterjesztők ajánlókatalógusai (Kataloge von Verlegern und Verleger-sortimenten).²⁶

3. Könyvkereskedők válogatott ajánló- és állományjegyzékei (Sortiments- und Lagerkataloge)²⁷ – ide sorolva az olyan XVIII. századi kumulált jegyzékeket is, mint a Georgi.²⁸

Jóllehet nyomtatott jegyzékünk e típusból nincsen, de megemlíthetjük itt Hans Gallen kassai könyvkötő és könyvkereskedő hagyatéki összeírását (1583), amely kiterjedt a raktárkészletre is. A jegyzék jellemzésére nem alkalmazhatjuk azokat a szempontokat, amelyeket a kereskedelmi jellegű katalógusokra Richter megjelöl,²⁹ illetve azok közül csak néhány vehető figyelembe.³⁰ Hasonlóan hagyatéki leltárból ismert két könyvkötő raktárkészlete is, amelyeket e forráscsoportban meg kell említenünk: Zacharias Milch soproni (1704)³¹ és Caspar Wisst kassai (1714)³² kereskedőpolgárokról van szó.

4. Antikváriumkatalógusok, illetve ezek egy speciális formája, az aukciókatalógus (Antiquariatskataloge und Auktionskataloge) – megjegyzendő, hogy ezen utóbbiak sokszor lényegében magánkönyvtár jegyzékének is tekinthetők.³³

Az első Magyarországról ismert nyomtatott, e forráscsoporthoz sorolható katalógus 1763-ból való, a Bánffy-könyvtár nagyszebeni elárverezésekor készített katalógus.³⁴

5. Kölcsönkönyvtárjegyzék (Leihbibliothekskataloge).³⁵

6. Piaci katalógusok (Messkataloge)³⁶ – külön kiemeljük David L. Paisey értékelését e forráshoz, tudniillik szerinte a XVI–XVII. századi könyvtermés nincs e könyvpiaci katalógusokban említve.³⁷

Wittmann ezeken a katalógustípusokon kívül megemlíti még a ritka könyvek jegyzékeit (*Catalogi rariorum librorum*), amelyeket besorolhatónak látunk a válogatott ajánlójegyzékek (Sortimentskataloge) közé,³⁸ és a cenzúrajegyzékeket (Zensurverzeichnisse), ide értve az *Indices librorum prohibitorum*ot is.³⁹

Ez utóbbinál meg kell állnunk egy pillanatra, hiszen az az összeírás, amely Christoph Nicolaus Voigt (1678–1732) Nagyszebenben hagyott könyveiről készült (1714), az ottani evangélikus egyházi cenzúra terméke. Gátat kívántak vetni

ugyanis a pietista tanok terjedésének.⁴⁰ A másik, már határozottabban a cenzúra működését jelző eset eredménye az az 1720–1721-ben készült három összeírás, amely a határon megállított könyveket sorolja fel (Frankfurtból Eperjesre kellett volna a könyveknek megérkezniök).⁴¹

Csoportosításában Wittmann nem tér ki a könyvkereskedelem nem katalógusszerű forrásaira, amelyek azonban az egyes gyűjtemények (magán-, illetve intézményi) anyagát dokumentálják.⁴² Fontosnak látjuk azonban jelezni – különösen mert hazai példa is van rá – a nyomdászok, könyvkereskedők számláinak fontosságát. A magyarországi kora újkori könyvkereskedelem történetének forrásai minden bizonnyal nem az egykori Magyarország levéltáraiban, hanem Németországban vannak. A nürnbergi kereskedők délkelet-európai kapcsolatairól – benne a könyvkereskedelemről is – Ute Monika Schwob írt példa értékű monográfiát, alapvetően ottani forrásanyagra támaszkodva.⁴³ Számunkra most természetesen Jean Aubry, Erhardt Widmar és Erhardt Hiller Batthyány Boldizsárnak küldött számlái az érdekesek,⁴⁴ hiszen a németújvári gyűjtemény XVI. századi anyagáról (az első beszerzésekről) ezek tájékoztatnak.

Reichard Wittmann forrástipológiájának második részét – a kereskedelmi katalógusok mellett a másik fő csoport: állományjegyzékek (Bestandverzeichnis) – nem dolgozta ki, csak jelzésszerűen utalt arra, hogy ez a nagy csoport alapvetően két részre osztható: nyilvános, illetve intézményi könyvtárak katalógusaira (Kataloge öffentliche Bibliotheken) és a magánkönyvtárak katalógusaira (Kataloge privater Sammlungen aller Provenienzen).⁴⁵

Az eddigiekben tehát vázlatosan áttekintettük azokat a forrásokat, amelyek a könyvtermelésnek az olvasóhoz való közvetítését teszik kutathatóvá,⁴⁶ azzal a sajnálatos megállapítással, hogy a nyomdászat korabeli hazai állapotának megfelelően ezek a források nálunk gyakorlatilag teljesen hiányoznak. Nem jelenti azonban ez azt, hogy a könyvfogyasztás felől közelítve is ilyen szomorú lenne a kép európai összehasonlításban. Kitérőzt célunk, az olvasás hazai társadalomtörténete forrásainak feltárása jelentős mértékben előrehaladt, s ha igaz Reichard Wittmann értékelése, miszerint „zweifellos sind die Bestandskataloge öffentlicher und privater Sammlungen eine via regia zur Erforschung der Sozialgeschichte des Lesens”,⁴⁷ akkor az összegyűlt forrásanyag rendszerezésével, elemzésével közel kerülhetünk az európai szellemi áramlatok hazai recepciójának ilyen szempontú körülírásához.

Bevezetésünk végén még három megjegyzés:

1. Vannak olyan intézmények, amelyek nem léteztek az 1750 előtti Magyarországon – akadémiák, olvasóköri, nem kereskedelmi kölcsönkönyvtárak, egyes folyóiratok köré csoportosult klubok (Akademien, Lesegesellschaften, Leihbibliotheken, Journalzirkel), értelemszerűen ezek könyvtárkatalógusai sem szerepelnek tipológiánkban.⁴⁸

2. Az európai forrásrendszertanok külön kitérnek arra, hogy a forrás megjelenését tekintve kéziratos vagy nyomtatott, s ezen belül milyen (egylapos nyomtatvány, plakát, önálló kötet stb.); Paul Raabe külön tanulmányt szentelt csak a nyomtatott intézményi könyvtárkatalógusok rendszerének (1750-ig 48 ílyet sorol fel).⁴⁹ Magyarországon az első nyomtatott jegyzék az említett jezsuita nyomda

termékeit felsoroló kiadvány (1710),⁵⁰ az első magánkönyvtárjegyzék pedig, amelyet kinyomtatattak, az ugyancsak említett aukciókatalógus a Bánffy család könyvtáráról.⁵¹ Nálunk tehát minden könyvjegyzék kéziratossá válik.

3. A könyvtárakról való gondolkodásnak Európában a XVIII. század közepéig hatalmas szakirodalma van.⁵² E művek hazai recepciótörténete nincs még feldolgozva.

JEGYZETEK

- ¹ JAKÓ Zsigmond, *Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron*, in Kelemen Lajos-Emlékkönyv, Bukarest–Kolozsvár, 1957, 361–393 (A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai, I, Tanulmányok).
- ² A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése, s. a. r. HERNER János, MONOK István, Szeged, 1983, KESERŐ Bálint utószava: 605 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11, a továbbiakban: Adattár, 11).
- ³ Paul RAABE, *Bibliotheksgeschichte und historische Leserforschung. Anmerkungen zu einem Forschungsthema, in Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*, 7(1982), 433–441 (a továbbiakban: RAABE, 1982), 434.
- ⁴ K. W. HUMPHREYS, *The Book and the Library in Society*, in *Library History*, 7(1986), 105.
- ⁵ *Der Kinderfreund*. Ein Wochenblatt. Erster Theil. 4. Aufl., Reutlingen, 1818. cf. Lesen. Ein Handbuch. Lesestoffe. – Leser und Leseverhalten. – Lesewirkungen. – Lesererziehung. – Lesekultur. Hrsg. von Alfred Clemens BAUMGÄRTNER, Hamburg, 1973, 211–277: Zu einer Typologie des Lesens (von Alexander Beinlich).
- ⁶ Ferdinand EICHLER, *Quellensammlung zur Geschichte des deutschen Bibliothekswesen*, in *Centralblatt für Bibliothekswesen*, 20(1903), 221–229.
- ⁷ Reichard WITTMANN, *Bücherkataloge des 16–18. Jahrhunderts als Quellen der Buchgeschichte. Ein Einführung*, in *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit*, Hrsg. von Reichard WITTMANN, Wiesbaden, 1984 (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, Bd. 10, a továbbiakban: WITTMANN, 1984), 7.
- ⁸ Georg JÄGER, *Historische Lese(r)forschung*, in *Die Erforschung der Buch- und Bibliotheksgeschichte in Deutschland*, Hrsg. von Werner ARNOLD, Wolfgang DITTRICH, Bernhard ZELLER, Wiesbaden, 1987 (a továbbiakban JÄGER, 1987), 506.
- ⁹ JÄGER, 1987, 492.
- ¹⁰ Pretoria, 1955, 46–63.
- ¹¹ *Encyclopedia of Library and Information Science*, vol. 15, New York, 1975, 294–330.
- ¹² Haynes MCMULLEN, *Primary Sources in Library Research*, in *Research Methods in Librarianship. Historical and Bibliographical Methods in Library Research*, Papers presented at the Conference on Historical and Bibliographical Methods in Library Research, ed. by Rolland E. STEVENS, London, 1971 (University of Illinois Graduate School of Library Science monography, 10), 23–41.
- ¹³ Johann Gustav DROYSEN, *Historik. Eine Vorlesung über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte*, 8. Aufl., München–Wien, 1977, 332–336.
- ¹⁴ Hans-Joachim KOPPITZ, *Bemerkungen zum Fach Bibliotheksgeschichte in der Bibliothekarausbildung*, in *Bibliothekarbeit heute. Beiträge zu Theorie und Praxis*. Festschrift für Werner Krieg 65. Geburtstag, Frankfurt am Main, 1973 (Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie. Sonderheft 16), 21–31.
- ¹⁵ *Bibliotheksgeschichte als wissenschaftliche Disziplin. Beiträge zu Theorie und Praxis*, Hrsg. von Peter VODOSEK, Hamburg, 1980 (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, Bd. 7), 142–156.
- ¹⁶ *Typologie des sources du Moyen Âge occidental*, Fasc. 1, Introduction. Par Léopold GENICOT, Turnhout, 1972.
- ¹⁷ A nemrég megjelent, könyvkereskedelmünk történetét tárgyaló monográfia sajnos nem tér ki a forrásviszonyokra: György KÓKAY, *Geschichte des Buchhandels in Ungarn*, Wiesbaden, 1990 (Geschichte des Buchhandels, Bd. III, a továbbiakban KÓKAY, 1990).

- ¹⁸ Günther RICHTER, *Buchhändlerische Kataloge von 15. bis um mitte des 17. Jahrhunderts*, in *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen...*, 7. jegyzetben i. m., 33–65 (a továbbiakban RICHTER, 1984); illetve Uő, *Die Sammlung von Drucker-, Verleger- und Buchführerkatalogen in den Akten der kaiserlichen Bücherkommission*, in *Festschrift für Josef Benzing zum 60. Geburtstag*, Wiesbaden, 1964, 317–372.
- ¹⁹ WITTMANN, 1984, 8–9, illetve Uő, *Geschichte des deutschen Buchhandels. Ein Überblick*, München, 1991 (a továbbiakban WITTMANN, 1991) bevezetője.
- ²⁰ Archer TAYLOR, *Book Catalogues: their Varieties and Uses*, Chicago/Illinois, 1957, 2. rev. ed. by William P. BARLOW, 1986 (St. Paul's Bibliographies). – Taylor négy nagyobb csoportot különít el: Catalogues of Private Libraries, Catalogues of Institutional Libraries, Dealer's Catalogues, Publisher's Catalogues. Tünyomó többségük e katalógusoknak XIX. századi.
- ²¹ Albert EHRMANN, *The Distribution of Books by Catalogues. From Invention of Printing to A. D. 1800*, Cambridge, 1965.
- ²² Friedrich KAPP, *Geschichte des deutschen Buchhandels bis in das siebzehnte Jahrhundert*, Leipzig, 1886 (a továbbiakban KAPP, 1886), 772–774; Johann GOLDFRIEDRICH, *Geschichte des deutschen Buchhandels vom Westfälischen Frieden bis zum Beginn der klassischer Litteraturperiode*, Leipzig, 1908 (a továbbiakban GOLDFRIEDRICH, 1908), 87–135; RICHTER, 1984.
- ²³ MKsz, 1888, 59–84; Intézményi gyűjtemények Magyarországon 1535–1720. Könyvjegyzékek bibliográfiája, Összeáll. FARKAS Gábor, MONOK István, NÉMETH Noémi, Szeged, 1989 (Könyvtártörténeti Füzetek, VI), 114; KÓKAY, 1990, 72 „Buchverzeichnis”-ként említi.
- ²⁴ KÉNOSI TÓZSÉR János, *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania. – Bibliotheca scriptorum Transylvano-unitariorum*, compiled by Ferenc FÖLDESI, Szeged, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 32).
- ²⁵ Tibor GRÜLL-István MONOK, *Zur Geschichte der Ungnád-Truber-Druckerei in Tübingen/Urach*, in *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*, 17(1992) (im Druck).
- ²⁶ RICHTER, 1984, 60–65. Az e forrástípusra vonatkozó szakirodalmat felsorolja. Itt csak Günther RICHTER egy könyvét emelnénk ki: *Verlegerplakate des XVI. und XVII. Jahrhunderts bis zum Beginn des Dreissigjährigen Krieges*, Wiesbaden, 1965 és Rolf ENGELSING három, e könyv utáni közleményét: *Deutsche Verlegerplakate des 17. Jahrhunderts*, in *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 9(1969), 217–238; *Padauer Verlegerplakate des 17. Jahrhunderts*, in *Gutenberg-Jahrbuch*, 1970, 258–263; *Deutsche Bücherplakate des 17. Jahrhunderts*, Wiesbaden, 1971; vö. még: *Der deutsche Buchhandel in Urkunden und Quellen*, Hrsg. von Hans WIDMANN, Bd. I, Hamburg, 1965 (a továbbiakban WIDMANN, 1965), 291–305.
- ²⁷ Lásd pl. Lorenz Friedrich HOFFMANN, *Sortiments-Katalog eines alten hamburgischen Buchhändlers (1590)*, in *Scrapæum* 21(1860), 218–223; WIDMANN, 1965, 302–315; Bert van SELM, *Some Amsterdam Stock Catalogues with Privited Prices from the First Half of the Seventeenth Century*, in *Quærendo*, 10(1980), 3–46; Robert B. WINANS, *A Descriptive Checklist of Book Catalogues Separately Printed in America 1693–1800*, Worcester, 1981 (bár ebben számos antikváriumkatalógust is felsorol a szerző); Ernst WEBER, *Sortimentkataloge des 18. Jahrhunderts als literatur- und buchhandelsgeschichtliche Quellen*, in *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen...*, 7. jegyzetben i. m., 209–257.
- ²⁸ Pl. GEORGI, *Europäisches Bücherlexicon*, Leipzig, 1742.
- ²⁹ RICHTER, 1984, 35: „1. Die äussere Gestalt der Anzeige oder Katalog; 2. Die Form der Titelmwiedergabe; 3. Der Informationsgehalt der Anzeige und die Gliederung der Angebots; 4. Die Zweckbestimmung des Katalogs und seine Überlieferung; 5. Der Anbieter der Anzeigen und Kataloge verwendet, verbunden die Frage, ob sich aus dem Katalog oder der Anzeige Hinweise auf die Vertriebswege erkennen lassen.”
- ³⁰ A hagyatéki összeírás megjelent: *Magyarországi magánkönyvtárak, 1533–1657*, s. a. r. VARGA András, Bp.–Szeged, 1986 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13, a továbbiakban Adattár, 13), 22–35.
- ³¹ *Magángyűjtemények Nyugat-Magyarországon 1555–1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája*, szerk. MONOK István, Szeged, 1982 (Könyvtártörténeti Füzetek, II), 116.
- ³² *Kassa város olvasmányai. 1562–1731*, szerk. MONOK István, Szeged, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 15, a továbbiakban Adattár, 15), 76–79.
- ³³ WIDMANN, 1965, 316–331; Hans Dieter GEBAUER, *Bücherauktionen in Deutschen im 17. Jahrhundert*, Bonn, 1981 (Bonner Beiträge zur Bibliotheks- und Bücherkunde, Bd. 28); Uő, *Eine Helmstedter Bücherauktion von 1661*, in *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen...*, 7. jegyzetben i. m., 79–112;

Reinhard BREYMER, *Auktionskataloge deutscher Piaristenbibliotheken*, in *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen...*, 7. jegyzetben i. m., 113–208; Bert van SELM, *A List of Dutch Book Auction Sale Catalogues Printed before 1611*, in *Quaerendo*, 12(1982), 95–129; Uő, *Die frühesten holländischen Auktionskataloge*, in *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen...*, 7. jegyzetben i. m., 67–78; Bernhard WENDT, *Antiquariatskataloge als bibliographische Hilfsmittel für Reformationsdrucke*, in *Festschrift für Josef Benzing zum 60. Geburtstag*, Wiesbaden, 1964, 476–491.

- ³⁴ Az első magyarországi aukció katalógusa a korban jelent meg: Cibinii, 1763.
- ³⁵ WIDMANN, 1965, 332–336; *Die Leihbibliothek als Institution des literarischen Lebens im 18. und 19. Jahrhundert. Organisationsformen, Bestände und Publikum*, Hrsg. von Georg JÄGER, Jörg SCHÖNERT, Hamburg, 1980 (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, Bd. 3).
- ³⁶ Lásd pl. KAPP, 1886, 448–520; GOLDFRIEDRICH, 1908, 24–27, 70–76, 136–175; WIDMANN, 1965, 187–198; *Die Messkataloge des sechzehnten Jahrhunderts*, Faks. Ausgabe, Hrsg. von Bernhardt FABIAN, Bd. 1–4, New York–Hildesheim, 1972–1974; *Catalogi Nundiales 1571–1852. Die Frankfurter und Leipziger Messkataloge der Herzog August Bibliothek*, Wolfenbüttel (HAB), Hrsg. von Wolfgang BORM, Wolfenbüttel, 1982 (Repertorien zur Erforschung der frühen Neuzeit, Bd. 5).
- ³⁷ David L. PAISEY, *Literatur, die nicht in den Messkatalogen steht*, in *Bücher und Bibliotheken im 17. Jahrhundert in Deutschland*, Hrsg. von Paul RAABE, Stuttgart, 1980 (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, Bd. 6), 115–125.
- ³⁸ Vő. Archer B. TAYLOR, *Catalogues of Rare Books. A chapter in bibliographical history*, Kansas, 1958 (University of Kansas public library series, 5).
- ³⁹ Összefoglalóan, további bibliográfiai utalásokkal: „Unmoralisch an sich.” *Zensur im 18. und 19. Jahrhundert*, Hrsg. von Herbert Georg GÖPFERT, Erdmann WEYRAUCH, Wiesbaden, 1988 (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, Bd. 13).
- ⁴⁰ *Magángyűjtemények Magyarországon. 1551–1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája*, szerk. MONOK István, Szeged, 1981 (Könyvtártörténeti Füzetek, I, a továbbiakban: KtF, I), 171. Feldolgozása: HERNER János szakdolgozata, JATE BTK, kézirat.
- ⁴¹ KtF, I, 175.
- ⁴² WITTMANN, 1991. természetesen szélesebb körű forrásanyagra épül. Vő. még WIDMANN, 1965; Günter HEIMBÜRGE, *Literaturvermittlung in Leipzig in der Zeit von 1650 bis 1700*, Diss. A. Potsdam, 1982, kézirat, HAB BB 27 4182. A nem katalóguszerű kereskedelmi dokumentumokra lásd Friedrich NICOLAI, *Verlegersbriefe*, Hrsg. von Bernhardt FABIAN, Marie-Luis SPIECKERMANN, Berlin, 1988.
- ⁴³ Ute Monika SCHWOB, *Kulturelle Beziehungen zwischen Nürnberg und den Deutschen im Südosten im 14. bis 16. Jahrhundert*, München, 1969, 82–212: Buchproduktion und Buchhandel als Vermittler.
- ⁴⁴ *Adattár*, 11, 410–435.
- ⁴⁵ WITTMANN, 1984, 8.
- ⁴⁶ RAABE, 1982, 433. – Három alapvető csoportra osztja a könyvvel kapcsolatos kutatásokat (Erforschung der Geschichte des Buchwesens): 1. Die Erforschung der Buchproduktion; 2. Die Vermittlungsfunktion des Buchhandels; 3. Vom Autor zum Leser (Rezeptionsgeschichte).
- ⁴⁷ WITTMANN, 1984, 13.
- ⁴⁸ WITTMANN, 1984, 8, 15; RAABE, 1982, 436–437; Peter VODOSEK, *Öffentliche Bibliotheken und kommerzielle Leihbibliotheken*, in *Die Leihbibliothek...*, 35. jegyzetben i. m., 327–348.
- ⁴⁹ Paul RAABE, *Bibliothekskataloge als buchgeschichtliche Quellen. Bemerkungen über gedruckte Kataloge öffentlicher Bibliotheken in der frühen Neuzeit*, in *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen...*, 7. jegyzetben i. m., 275–297.
- ⁵⁰ Lásd a 33. jegyzetet.
- ⁵¹ Lásd a 34. jegyzetet.
- ⁵² A Bayerische Staatsbibliothek katalógusa oldalakon keresztül sorolja a „Debibliothecis” címszónál. A Franciaországban megjelent, a könyvtárakról szóló XVII. századi traktátusokról bibliográfia: Yves GIRAUD, *Revue Française d'Histoire du Livre*, 1979, 767–768. Lásd még Karl-Heinz WEIMANN, *Die deutsche Bibliotheksgeschichtsschreibung und ihre Methoden*, in *Bibliotheksgeschichte als wissenschaftliche Disziplin. Beiträge zu Theorie und Praxis*, Hrsg. von Peter VODOSEK, Hamburg, 1980 (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, Bd. 7), 99–105.

TARTALOM

Astri L. Gabriel (<i>Notre Dame, Ind.</i>), Aleksander Gieysztor, Paul Oskar Kristeller	
Tibor Klaniczay (1923–1992)	7
Petneki Áron (<i>Budapest</i>)	
Tanta malitia itineris, avagy az utazásnak veszedelmes voltáról	
A középkori utazó a művelődéstörténész és a mentalitástörténész szemével	10
Vittore Branca (<i>Velence</i>)	
Il paesaggio nel Boccaccio: descrittivismo, calligrafismo, allusivismo, espressivismo	32
Cesare Vasoli (<i>Firenze</i>)	
Considerazioni sulla filosofia del Rinascimento	48
Pajorin Klára (<i>Budapest</i>)	
Janus Pannonius és Mars Hungaricus	57
Török László (<i>Budapest</i>)	
Janus Hungaricus, avagy filológiai barangolások a Janus-epigrammák magyar fordításainak birodalmában	73
Ritoókné Szalay Ágnes (<i>Budapest</i>)	
A veszprémi Camena	101
Sante Graciotti (<i>Róma</i>)	
Aspetti delle relazioni culturali croato-italiane nella Dalmazia del secoli XV e XVI	110
Kulcsár Péter (<i>Budapest</i>)	
Ars historica	119
Szörényi László (<i>Róma</i>)	
A Hunyadiak kora Michele Ricci <i>Historia de regibus Ungariæ</i> című művében	128

Ludányi Mária (<i>Eger</i>)	
A „Supra aggnő” forrásvidéke	136
Csonka Ferenc (<i>Budapest</i>)	
A <i>Stauromachia</i> utóélete a magyar szépirodalomban	143
Szabó András (<i>Budapest</i>)	
Morva–magyar kapcsolatok a XVI. század második felében	168
Balázs Mihály (<i>Szeged</i>)	
A <i>Válaszúti komédia</i> háttéréhez	177
Nemeskürty István (<i>Budapest</i>)	
Sorscsapások krónikása	
Kiegészítő jegyzetek egy Forgách Ferenc-portréhoz	206
Eva Kushner (<i>Montreal</i>)	
Montaigne et le Dialogue	212
Jan Ślaski (<i>Varsó</i>)	
Balassi Bálint és Jakub Lubelczyk	221
Amedeo Di Francesco (<i>Nápoly</i>)	
Castelletti e Balassi	
Drammaturgia e trattatistica nella riscrittura ungherese dell’ <i>Amarilli</i> . . .	233
Kőszeghy Péter (<i>Budapest</i>)	
Ki volt Balassi Céliája?	250
Paul Raabe (<i>Wolfenbüttel</i>)	
Giordano Bruno in Helmstedt	256
Pirnát Antal (<i>Budapest</i>)	
Rimay János: <i>Az Úr engem sanyaríta</i>	261
Ács Pál (<i>Budapest</i>)	
Ratio és oratio	
Rimay János verstípusai	270
André Stegmann (<i>Tours</i>)	
Reflexions critiques sur les notions de Renaissance, Maniérisme,	
Baroque	284
Jean-Claude Margolin (<i>Tours</i>)	
Pouvoir occulte du langage et écritures secrètes aux 16 ^e et 17 ^e siècles :	
Trithème, Vigenère, Kircher	304
Bitskey István (<i>Debrecen</i>)	
Lépes Bálint és az olasz „seicento” stílus	334
Ötvös Péter (<i>Bécs</i>)	
Pázmány Miklós gróf könyvei	344
Tarnai Andor (<i>Budapest</i>)	
A váradi <i>Orator extemporaneus</i>	365
Németh S. Katalin (<i>Budapest</i>)	
Bethlen Kata és Eleonora Petersen-Merlau	379
Káldos János (<i>Budapest</i>)	
Egy fejezet az unitárius egyháztörténet-írás történetéből	386

Péter Sárközy (<i>Róma</i>)	
La culture italienne en Hongrie durant le XVIII ^e siècle	398
Monok István (<i>Szeged</i>)	
Bevezetés a XVI–XVIII. századi magyarországi olvasmánytörténeti források tipológiájához	410
Riccardo Scrivano (<i>Róma</i>)	
Tibor Klaniczay il comparatista del Rinascimento	418
R. Takács Olga (<i>Róma</i>)	
Klaniczay Tibor munkái (1947–1993)	427
Jankovics József (<i>Budapest</i>)	
A szerkesztő utószava	453
Epilogue du rédacteur	455
Névmutató	457
Rövidítések	481